Załącznik nr 2
DOZ-KiNK.070.41.2023

OPRACOWANIE DOTYCZĄCE OCHRONY ZABYTKOWYCH DZIEŁ BUDOWNICTWA OBRONNEGO – FORTYFIKACJI WZNIESIONYCH OD 1918 DO 1989 R. NA ZIEMIACH POLSKICH

I. PRZEDMIOT OCHRONY, CECHY I WARTOŚCI, ISTOTNE Z PUNKTU WIDZENIA OCHRONY I ZAGOSPODAROWANIA

1. Przedmiotem ochrony konserwatorskiej mogą być:
   a) obiekty i zespoły (bojowe i niebojowe) fortyfikacji stałej, polowej – wzmocnionej i polowej, w tym obiekty maskujące i pozorujące; zespoły schronowe, koszarowe, obiekty i zespoły przemysłu wojennego, tereny i urządzenia eksperymentalne oraz ćwiczebne, a także zespoły przemysłowe, niezwiązane bezpośrednio z produkcją wojenną, obiekty magazynowe oraz zamieszkania ludności cywilnej, o ile spełniają kryterium ochrony technicznej przed środkami rozpoznania i rażenia, powstałe w okresie od 1918 do 1989 r. dla celów aktywnego prowadzenia walki oraz ochrony zasobów ludzkich i materialnych przed oddziaływaniem środków rażenia[1];
   b) powiązania (komunikacyjne, widokowe – niegdyś obserwacyjne i ogniowe – oraz miejscowe uwarunkowania geograficzne, decydujące o zaistnieniu fortyfikacji, wynikające z logiki założeń taktycznych, strategicznych, doktrynalnych i politycznych;
   c) formy ukształtowania terenu, zespoły zieleni;
   d) elementy wyposażenia obiektów;
   e) pola bitew i starć, materialnie dokumentowane przez zabytki archeologiczne (artefakty militarne);
   f) oryginalne (pierwotne i wtórne, wynikające z przemian historycznych) nazewnictwo obiektów i zespołów.
2. Specyficzne cechy dzieł budowli i zespołów obronnych XX wieku (1918-1989 r.):
   a) fraktalność (samopodobieństwo, wielopoziomowość)
   Oznacza to, iż występują podobieństwa funkcjonalne, a czasem i formalne pomiędzy elementami fortyfikacji należącymi do różnych rzędów wielkości (skali, znaczenia). Pojedynczy, niewielki schron bojowy, będąc stanowiskiem w skali punktu oporu – sam zawiera pomieszczenia będące zarówno stanowiskami, schroniskami i komunikacją; z kolei cały punkt oporu, w którym schron bojowy ulokowano, spełnia funkcję bojową, aktywną, czyli funkcję stanowiska w strukturze i organizacji wyższego rzędu, w tym przypadku – rejonu umocnionego, który, obok stanowisk, posiada także swoje schroniska, rozumiane w skali urbanistycznej czy regionalnej – zespoły koszarowe, schronowe, magazynowe czy nawet całe osiedla i miasta, a także przeszkody – w skali regionalnej (geograficznej) – i komunikację. Fraktalność zabytków omawianego typu jest wskazówką dla doboru odpowiednich form ochrony i delimitacji stref ochrony.
   b) rozległość, sieciowość, integralność z formami ukształtowania i pokrycia terenu, już nie w skali pojedynczych, choć wielkich miast (jak w przypadku twierdz pierścieniowych), lecz w skali regionalnej, ponadregionalnej, a nawet krajowej.
   c) różnorodność strukturalna – od form wyłącznie ziemnych, przez wszelkie kombinacje standardowych i specjalnych materiałów konstrukcyjnych (cegła, kamień, beton w różnych odmianach, drewno, ziemia stal konstrukcyjna i pancerna, materiały maskujące, takie jak trawa morska torkretowana wraz z zaprawą betonową) po specjalne instalacje i urządzenia, stanowiące immanentną częścią budowli.
   d) stechnicyzowanie – największe w porównaniu ze wszystkimi innymi zabytkami fortyfikacji, z koniecznym do wyeksponowania aspektem dominującej dekompletacji. Są odbiciem wynalazczości, postępu badań naukowych, wdrażania wiodących wynalazków militarnych XIX i XX w.
3. Wartości zabytkowe budowli i zespołów obronnych XX wieku (1918-1989 r.):
   a) **wartości historyczne to:** rola, znaczenie obiektu lub zespołu dla kształtowania historii powszechnej i historii narodowej oraz jego powiązania z wydarzeniami, zjawiskami, procesami i osobami o znaczeniu przełomowym dla dziejów ludzkości, Europy i Polski.

[1] Szczegółowy wykaz rodzajów obiektów i zespołów mogących być przedmiotem ochrony w załączniku nr 3.

Obiekty i zespoły takie stanowią zapis historii najnowszej, są elementem tożsamości narodowej jak i największych tyranii współczesności – nazizmu i stalinizmu. Są dokumentami balansu na krawędzi zagłady ludzkości, miejscami krwawych walk, martyrologii, wydarzeń skrajnie drastycznych, walk wywiadów; są osnowami zjawisk społecznych zarówno o najwyższych kategoriach moralnych – patriotycznych i memorialnych, jak i głęboko dwuznacznych – takich jak militaryzm, *black tourism*, generowanie i rozprzestrzenianie teorii spiskowych po najciemniejsze oblicza neonazizmu czy neostalinizmu. Są też przedmiotem największej w skali kraju akcji archeologii pól bitewnych –od jej pozytywnych aspektów po zjawiska kryminalne.

b) **wartości naukowe to:** rola, znaczenie i powiązania obiektu lub zespołu z postępem w nauce i technice; rola świadka lub laboratorium ewolucji kultury industrialnej epoki II rewolucji przemysłowej.
Obiekty i zespoły takie stanowią zapis bardzo szybkiego postępu technicznego, przemian politycznych, ekonomicznych, społecznych zapisanych w układzie, formie, strukturze, wyposażeniu, a także w stanie ich zachowania (w tym w rodzajach zniszczeń i ich rozległości), przedmiotowych zespołów i budowli. Do wartości naukowych należą też cechy takie jak: specyfika, niepowtarzalność struktury, układu, lokalizacji, uwarunkowań – cech pierwotnych i wtórnych (wynikających z zamiarów projektantów oraz cech związanych z przekształceniami niemilitarnymi).

4. Wartości współczesne – pozazabytkowe – budowli i zespołów obronnych XX w. (1918-1989 r.):

   Wartości współczesne budowli i zespołów obronnych XX wieku wynikają przede wszystkim z ich chłonności adaptacyjnej oraz z ich kontekstu krajobrazowego.

   Chłonność adaptacyjna to potencjalna możliwość przystosowania do celów współczesnych bez utraty wartości historycznych (dokumentacyjnych, ostrzegawczo-perswazyjnych, memorialnych) – z pierwszeństwem promowania i rekomendowania funkcji przydatnych dla obronności i bezpieczeństwa państwa, a następnie dla pamięci i kultury narodowej. Wyjątkową cechą zabytków opisywanej kategorii jest ciągła (przynajmniej w odniesieniu do niektórych z nich) aktualność i przydatność dla celów obronności i bezpieczeństwa państwa. Rekompensuje to częściowo niższą chłonność (elastyczność) adaptacyjną obiektów o charakterze bojowym. Obiekty i zespoły niebojowe dają większe możliwości adaptacyjne.

   Zespoły zabytków fortyfikacji najnowszej posiadają silne cechy integracji z krajobrazem z przyczyn taktycznych i strategicznych, z kreatywnie stosowaną zielenią, masywami ziemnymi a także ze świadomie projektowanymi akwenami, służącymi jako elementy przeszkodowe i komunikacyjne. Stanowiły one specyficzne tworzywo stosowane intencjonalnie i metodycznie dla określonych celów militarnych, dlatego też wynikiem tych działań jest specyficzna odmiana nowożytnego kulturowo-naturalnego lub naturalno-kulturowego krajobrazu warownego. Wartości te, podobne do wartości zieleni fortecznej zespołów fortyfikacji XIX-XX wiecznej, skłaniają do zastosowania podobnych kryteriów ochrony, rewaloryzacji, adaptacji i kształtowania zieleni fortyfikacyjnej, jak w przypadku obiektów i zespołów fortyfikacji systemu fortowego (XIX/XX w.) ze wskazaniem adekwatności jednej z ustawowych form ochrony – parku kulturowego.

II. ZASADY POSTĘPOWANIA KONSERWATORSKIEGO

1. Priorytetem jest zachowanie substancji zabytkowej, zapobieżenie zniszczeniom naturalnym oraz uchronienie ich przed dewastacją.
2. W celu zapobieżenia błędnym diagnozom, a w efekcie – błędnym decyzjom konserwatorskim – zaleca się wykonywanie szczegółowej dokumentacji, programów i projektów. Bardzo ważne jest zatem rozpoznanie zasobu.
3. Na etapie analizy wyjściowej warto uwzględnić następujące elementy:
   a) opracowanie *Kartograficzne udokumentowanie zasobów budownictwa obronnego w Polsce od połowy XVIII wieku do 1945 roku*[2], zbiory dokumentacji zgromadzonej w archiwach wojewódzkich urzędów ochrony zabytków tj. karty adresowe, dawne tzw. "zielone karty

[2] *Kartograficzne udokumentowanie zasobów budownictwa obronnego w Polsce od połowy XVIII wieku do 1945 roku,* projekt badawczy KBN nr 7T07F03610, realizowane ze środków K.B.N. za pośrednictwem Towarzystwa Przyjaciół Fortyfikacji O/Warszawa, kierownik zespołu autorskiego A. Gruszecki, koordynator P. Molski, Warszawa. 1996-1998.

zabytków" oraz karty ewidencji zabytków budownictwa i architektury, a także inne opracowania historyczno-fortyfikacyjne[3].
Zgromadzone dane pozwolą na wstępne zdefiniowanie pochodzenia, czasu powstania, a tym samym typologii (częściowo rozpoznanych, rozpoznawanych, nierozpoznanych) fortyfikacji z okresu międzywojennego, II wojny światowej i zimnej wojny. Jest to warunkiem powstania syntetycznego materiału typologicznego, gdyż **większość zespołów budowli obronnych z lat 1918-1989 podlegała daleko idącej standaryzacji w ramach poszczególnych państw i armii, funkcji i podokresów powstawania.**

b) **opracowywanie wzornika identyfikacyjnego** budowli i zespołów fortyfikacji najnowszej. Wzorniki takie (przewodniki dla niespecjalistów) byłyby przydatne szczególnie dla terenu województw: Śląskiego, Lubuskiego, Zachodniopomorskiego, Pomorskiego, Podkarpackiego, Mazowieckiego, Warmińsko-Mazurskiego, Wielkopolskiego i Łódzkiego.
c) **tworzenie bazy danych obiektów fortyfikacji najnowszej**, która może służyć w przyszłości pomocnymi informacjami przy włączaniu kolejnych obiektów do wojewódzkiej ewidencji zabytków lub przy wpisie do rejestru.
d) w ramach wstępnego rozpoznania identyfikacyjnego nie rekomenduje się wchodzenia do wnętrza obiektu, o ile jest to budowla kubaturowa (należąca do fortyfikacji stałej) ani zejścia na dno okopu, rowu dobiegowego, wykopu schronowego czy innej formy ziemnej – jeżeli należy ona do fortyfikacji polowej. **Działania te mogą i powinny być podjęte w dalszych etapach prac, po specjalistycznym rozpoznaniu saperskim oraz konstrukcyjno-budowlanym, a w uzasadnionych przypadkach – toksykologicznym, radiologicznym, mikologicznym – w związku z potencjalnymi zagrożeniami.**

4. Materiał identyfikacyjny:
   a) mapy sytuacyjno-wysokościowe,
   b) mapy własności gruntu,
   c) mapy (warstwa mapy cyfrowej) numerycznego zobrazowanie terenu (LIDAR)
   d) zdjęcia miejscowe:
      - z wysokości oczu człowieka – zewnętrzne całości obiektu (jego eksponowanej części, elewacji, skarpy) wykonywane z przymiarem liniowym – oraz z powietrznych obiektów (np. drona) – rozległych terytorialnie, obiektów ziemnych należących do fortyfikacji polowych (zdjęcia należy wykonywać w okresie bezlistnym przy ukośnym oświetleniu, podkreślającym relief). Optymalne jest, aby zdjęcia były wykonane z wyłożeniem skrzyżowanych podziałek metrycznych, widocznych w ujęciu, bez zniekształceń dawanych przez obiektywy krótkoogniskowe.
      - poziomych i powietrznych charakterystycznych detali (strzelnic, wejść, kopuł pancernych, wylotów instalacji wentylacyjnej) – w przypadku fortyfikacji stałej; załamań rowu strzeleckiego, stanowisk (gniazd) broni maszynowej, wykopów schronowych i schronów, szalowań – w przypadku fortyfikacji polowych. Wszystkie zdjęcia detali powinny być wykonane z przymiarem (przymiarami) liniowymi.
   e) podstawowe, nawet szacunkowe dane o okresie i okolicznościach powstania obiektu, zespołu i o aktywnościach militarnych oraz postmilitarnych na tym terenie. Źródłami takich ramowych informacji mogą być informacje zawarte w zasobach organów samorządu lokalnego, lokalnych oddziałów muzealnych, towarzystw naukowych czy Wojska Polskiego.

5. Analiza zgromadzonych danych:
   a) W przypadku, gdy analiza wyjściowa wykazała jednoznacznie typ, małą złożoność obiektu, często jego powtarzalność, zaś dane historyczne nie wskazują na jego użycie bojowe lub rolę jako miejsca martyrologii – decyzje mogą być podjęte w oparciu o posiadany materiał identyfikacyjno-interpretacyjny i ewidencyjny.
   b) W przypadku, gdy analiza wyjściowa wykazała, iż którekolwiek z wymienionych kryteriów wykracza poza ramy określone w pkt II. 5 a), zalecane jest, w miarę możliwości, uzyskanie opinii specjalistów i ekspertów cywilnych i/lub wojskowych w celu opracowania bardziej szczegółowego materiału,

[3] "Fortyfikacja", t. 3. *Fortyfikacje polskie, niemieckie i radzieckie związane z II wojną światową, stan badań i problemy ochrony*. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji i Generalnego Konserwatora Zabytków, Warszawa 10-12. 12.1993, R. Bochenek, red., Warszawa,1995; "Fortyfikacja, t. 15. Schrony kolejowe Cieszyna Stępina. Konferencja naukowa "Dwudziestowieczne fortyfikacje w Polsce", Warszawa 2002; M. Dudek, J. Sadowski, *Pancerze fortyfikacji niemieckich z lat 1934-1941.; Atlas pancerzy*. Wyd. INFORT Gliwice 2006.

c) W sytuacjach wyjątkowych dopuszczalne jest uzyskanie opinii lub sprawdzenia obiektu (dotyczy to głównie wnętrza budowli kubaturowych lub ziemnych) przez właściwy terytorialnie patrol saperski Wojska Polskiego.
d) Jeżeli okaże się konieczne przeprowadzenie dalszego rozpoznania zabytku (dotyczącego wnętrz budowli kubaturowych lub ziemnych) oraz zachodzi domniemanie lub potwierdzono w obiekcie składowanie militarnych środków chemicznych lub radioaktywnych bądź postmilitarnego użytkowania obiektów jako mogilników i składów substancji niebezpiecznych, środków ochrony roślin czy innych, także nierozpoznanych substancji i przedmiotów, należy rozważyć ewentualne uzyskanie opinii lub sprawdzenia obiektu przez właściwe służby Wojska Polskiego lub/i Państwowej Inspekcji Sanitarnej.
e) Jeżeli okaże się konieczne, a analiza wyjściowa wykazała (lub w jej efekcie istnieje przypuszczenie) udziału obiektu/zespołu w walkach, aktach martyrologii lub w procesie o charakterze zniewalania lub narażania społeczeństwa polskiego na kryzys lub zagładę w okresie zimnej wojny – rekomenduje się konsultację z Instytutem Pamięci Narodowej a także Wojskowym Biurem Historycznym bądź Akademią Sztuki Wojennej przed podejmowaniem dalszych działań opiniodawczych lub decyzyjnych.
f) Jeżeli okaże się konieczne, a analiza wyjściowa wykazała działania militarne, długotrwałe użytkowanie, przemiany i przekształcenia obiektu, dużej wartości obiektu/zespołu – należy rozważyć przeprowadzenie rozpoznawczych badań archeologicznych, przede wszystkim nieinwazyjnych.
g) Rekomenduje się wykonanie w ramach programu prac lub badań, załączanych do wniosku o wydanie pozwolenia konserwatorskiego (§ 3 ust. 3 i § 4 ust. 3 rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków, Dz.U z 2018 r., poz. 1609), szczegółowego zestawienia elementów zabytkowego wyposażenia technicznego, w przyjętych ramach szczegółowego zestawienia elementów zabytkowych. Elementy wyposażenia technicznego przedmiotowych obiektów lub ich relikty są bowiem szczególnie narażone na demontaż i rabunek.
h) W przypadku trudności z zgromadzeniem pełnego zasobu danych o obiekcie, proponuje się **zachowanie następującej hierarchii problematyki:**
   - przynależność obiektu/zespołu do kategorii fortyfikacji pod względem systematycznym i funkcjonalno-strukturalnym,
   - przynależność chronologiczno-genetyczna (kiedy, przez kogo, dla jakich celów został stworzony badany obiekt lub zespół fortyfikacji),
   - uwarunkowania funkcjonalno-przestrzenne (historyczne – strategiczne, taktyczne, techniczne; współczesne – krajobrazowe, planistyczne, komunikacyjne, edukacyjno-poznawcze, turystyczne),
   - uwarunkowania historyczne i kulturowe (rola w działaniach wojennych, rola i znaczenie w przesileniach politycznych, udział jako miejsca martyrologii, znaczenie symboliczne),
   - struktura, forma, wyposażenie, sposób historycznego oddziaływania na otoczenie,
   - kontekst archeologiczny,
   - historyczny sposób kształtowania krajobrazu warownego i jego zachowane ślady (ukształtowania i pokrycia terenu, jego wyboru i kształtowania jako scenografii pola walki, maskowania zielenią naturalną, sztuczną; technicznymi środkami mimikry za pomocą faktury, barwy i form deformujących, dezintegrujących wizualnie i dezinformujących wrogie siły zbrojne),
   - stan zachowania i kompletności zespołu i obiektu,
   - ryzyko wystąpienia zagrożeń naturalnych (zamakanie, osuwiska, pęknięcia struktury, korozja, oddziaływanie ingerencyjne zieleni) oraz antropogenicznych (rabunek wyposażenia, nielegalne pozyskiwanie militariów, zaśmiecanie, zasypywanie, dowolne adaptacje, zagrożenia przestrzenne – prowadzenie i poszerzanie szlaków kolejowych, dróg lub ewentualny nacisk inwestycyjny – deweloperski).
   - zakres planowanych do wykonania przy obiekcie robót budowlanych i prac konserwatorskich
   - przydatność i podatność adaptacyjna obiektu/zespołu,

- jeżeli jest to możliwe – eksperckie koncepcje rewaloryzacji, adaptacji i trybu wykorzystania obiektów i zespołów fortyfikacji najnowszej.

6. Podstawowe zasady ochrony obiektów i zespołów systemu fortyfikacji rozproszonej i systemów specjalnych (bojowych i niebojowych):
   a) Najbardziej korzystnym, uzasadnionym historycznie jest wpis do rejestru obiektu na przypisanych mu działkach katastralnych, o ile są one wydzielone i nie stanowią wtórnych podziałów strukturalnych i funkcjonalnych obiektów lub zespołów fortyfikacji. W przypadku braku wydzielonych działek fortecznych obiektów fortyfikacji stałej oraz tzw. polowej wzmocnionej należy, jeżeli jest to możliwe i uzasadnione, przyjąć **granice wpisu do rejestru zabytków w minimalnym zakresie** – wg zasięgu robót inżynieryjnych kształtujących teren do obrony bliskiej – istniejącego lub projektowanego obrysu ścian narażonych z ukształtowaniem równi ogniowych, fos, załamań czy terenu, służących do rozstawiania przeszkód (często ich ślady są zachowane), a w miarę możliwości – najważniejszych stref ognia z poszczególnych strzelnic, zwłaszcza stref ognia (i obserwacji) łączących sąsiadujące obiekty. Wpis w granicach inżynieryjnego kształtowania terenu i/lub przeszkód jest mniej problematyczny niż wpis w oparciu o sektory ognia, gdyż te ostanie zazwyczaj przecinają wiele działek ewidencyjnych.
   b) W przypadku konieczności zachowania właściwego otoczenia zabytków, zwłaszcza sąsiadujących z sobą obiektów bojowych, należy przyjąć jako wiodące jedno z ich fundamentalnych uwarunkowań historycznych. Zachodziła bowiem między nimi interakcja bezpośrednia – obserwacji i oddziaływania ogniem w warunkach kontaktu wzrokowego – bezpośredniego lub wzmocnionego urządzeniami optycznymi. Kontakt ogniowy limitowany był zasięgiem środków ogniowych, warunkami ukształtowania i pokrycia terenu a także warunkami technicznymi – konstrukcyjnymi obiektów i warunkami maskowania. Strefy rejestrowane były na mapach w postaci wycinków i sektorów (klinów) kręgów ognia i obserwacji. Istotą fortyfikacji rozproszonej było powiązanie sąsiednich obiektów sektorami ognia, wzajemne kontrolowanie przedpoli i koncentracja ognia w międzypolach. **Tym samym sektory i zasięg ognia i obserwacji (czasami też oświetlania) były najistotniejszymi wytycznymi funkcjonalnymi powstania obiektów służących aktywnemu i bezpośredniemu procesowi walki.** Dlatego powinny one służyć za istotną wytyczną dla delimitacji stref ochrony, realizowanych bądź jako granice wpisu do rejestru zabytków, bądź jako wytyczne do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Gdy ww. powiązania są choćby w części zachowane, a obiekty stanowią też udokumentowane pole bitwy (np. Rygiel Węgierskiej Górki, Pozycja Mława, Odcinek Wizna, części OW „Śląsk", części Pozycji Pomorskiej tzw. Wału Pomorskiego, części fortyfikacji nowej granicy państwowej – tzw. „Linii Mołotowa"), **należy dążyć do objęcia wpisem do rejestru zabytków najważniejszych powiązań ogniowych między obiektami – jako funkcjonalnej, logicznej osnowy zespołu.**
   c) W przypadku fortyfikacji polowej należy przyjąć, jeżeli jest to możliwe i uzasadnione, **jako granice** minimalnego wpisu do rejestru zabytków **zakres ukształtowania terenu dla celów obrony bliskiej** (z lokalizacją przeszkód), z pożądanymi rozszerzeniami zgodnymi z kluczowymi strefami ognia.
   d) W przypadku stanowisk artylerii dalekosiężnej (np. nadbrzeżnej), dokonując wpisu do rejestru zabytków, należy uwzględnić otoczenie zabytku, rozumiane jako zachowanie otwarć i powiązań widokowych z obszarami lub akwenami rażenia (np. zachowanie wąskiego choćby otwarcia ze stanowiska artylerii nadbrzeżnej – w kierunku morza). Bardzo przydatnym narzędziem przy praktycznym określeniu delimitacji w sytuacji braku wydzieleń gruntowych jest określenie współrzędnych GPS.
   e) W przypadku zespołów o dużej powierzchni terenów, zajmowanych przez zespoły fortyfikacji systemu rozproszonego. możliwe jest zastosowanie różnych form ochrony np. obszar warowny, czy też pojedyncze obiekty lub węzły oporu (składające się z kilku obiektów, połączonych ze sobą przeszkodami lub co najmniej strefami ognia) – indywidualne wpisy do rejestru zabytków, wpis krajobrazu kulturowego – warownego; odcinek linii umocnień, rejony umocnione – ochrona poprzez stosowne zapisy w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego lub utworzenie dla wydzielonego terenu – parku kulturowego.
   f) W przypadku obiektów niebojowych systemu fortyfikacji rozproszonej, takich jak zespoły koszarowe, magazynowe, schronowe, komunikacyjne, przeszkodowe, stanowiących bliskie zaplecze (otoczenie, sąsiedztwo) zespołów bojowych, należy obejmować je wpisami

do rejestru zabytków i włączeniem do gminnej lub wojewódzkiej ewidencji zabytków łącznie. Gdy jednak ww. obiekty są odsunięte od zespołów bojowych, stanowiąc elementy dalszego zaplecza – wpis do rejestru zabytków powinien w miarę możliwości obejmować ich historyczne, indywidualne granice działki. Gdy działki takie nie są wydzielone, niezbędne może okazać się indywidualne studium historyczno-funkcjonalne, często także krajobrazowe, ażeby określić minimalny, bezpieczny zakres wpisu do rejestru zabytków, gminnej lub wojewódzkiej ewidencji zabytków.

g) W przypadku obiektów bojowych systemu fortyfikacji systemów specjalnych[4] ochrona jest trudniejsza niż w przypadku zabytków fortyfikacji systemu rozproszonego. Są one silnie zróżnicowane strukturalnie, często organicznie zdekompletowane (gdyż np. w stanowiskach obrony przeciwlotniczej fizycznie brakuje dział p/lot lub zespołów rakietowych). Gdy są one izolowane – rekomenduje się ich wpisy do gminnej lub wojewódzkiej ewidencji zabytków; gdy jednak na danym terenie zachowało się więcej (kilkanaście – kilkadziesiąt) obiektów stanowiących fragment linii obronnej, zespołu schronowego czy logistycznego, a kontekst krajobrazowy nie został zbytnio zmieniony w efekcie działalności człowieka, w miarę możliwości zaleca się dążenie do utworzenia parku kulturowego[5] lub wytycznych do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego (na terenach leśnych – do planów urządzenia lasu). Formę parków kulturowych szczególnie rekomenduje się dla zespołów dawnych lotnisk samolotowych oraz sterowcowych.
h) W przypadku obiektów niebojowych systemu fortyfikacji systemów specjalnych rodzaj ochrony zależy ściśle od skali (rzędu wielkości) obiektu lub zespołu. W przypadku zespołów schronowych w postaci pojedynczych, nieraz wielkoskalowych schronów sztabowych, pracowniczych lub dla ludności cywilnej – rekomendowany jest wpis do rejestru zabytków w obrębie działki katastralnej. W przypadku obiektów podziemnych, związanych z innymi zespołami decyzja powinna mieć bardzo wyraźnie określony przedmiot wpisu do rejestru, gdyż dotyczyć może istniejących, zamieszkałych lub użytkowanych w inny sposób budynków. W przypadku zespołów schronowych podziemnych, znajdujących się pod wpisanymi wcześniej do rejestru zespołami ogrodowymi, parkowymi, pałacowymi itp., uważa się za konieczne rozszerzenie sentencji wpisu obiektu podstawowego (przykładem mogą być systemy schronowe z czasów II wojny światowej pod ogrodami klasztornymi w Krakowie). Większe zespoły schronowe, zespoły specjalnych zakładów przemysłowych, wyposażonych w systemy schronowe i infrastrukturę dostosowaną do produkcji wojennej, a znajdujące się w fazie postprodukcyjnej, wymagają ochrony obszarowej poprzez utworzenie parków kulturowych i obligatoryjne ujęcie w wytycznych, zarówno do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.
i) W przypadku przestrzennych zespołów bojowych i niebojowych, zarówno obydwu omawianych systemów fortyfikacji, w przypadku skoncentrowania najwyższych wartości historycznych, naukowych, ze szczególnym uwzględnieniem memorialnych – związanych z pamięcią walk, męczeństwa, kluczowych i przełomowych wydarzeń – rozważyć należy, po dokonaniu wpisów do rejestru zabytków lub przyjęcia innej formy ochrony prawnej, rozpoczęcie procedury starań o uznanie za Pomnik Historii. Preferuje się współpracę z regionalnymi Komitetami Ochrony Walk i Męczeństwa Instytutu Pamięci Narodowej.

III. ZASADY ZAGOSPODAROWANIA I ADAPTACJI NA CELE WSPÓŁCZESNE

Zagospodarowanie i adaptację dzieł obronnych do nowych, współczesnych funkcji traktować należy jako jeden z instrumentów ochrony. Obiekty fortyfikacyjne mogą być zagospodarowane w różnoraki sposób niemilitarny – od funkcji typowo edukacyjnej po rzadsze funkcje komercyjne. Należy jednak pamiętać, że stanowią one element dziedzictwa, zazwyczaj związany z zagrożeniem, wojną, cierpieniem i śmiercią. Tym samym nowa funkcja obiektów fortecznych nie powinna niwelować, zacierać czy trywializować pierwotnego przeznaczenia obiektów. Obiekt lub zespół fortyfikacyjny, zależnie od jego wielkości i możliwości technicznych oraz jego chłonności adaptacyjnej, może być przystosowany do celów współczesnych, lecz stopień i kierunek adaptacji powinien być wynikiem studium i programu funkcjonalno-użytkowego, przedstawionego do zaopiniowania przez właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Z uwagi na charakter omawianej grupy tematycznej zabytków, przy analizowaniu możliwości ich adaptacji, proponuje się rozważenie nawiązania lub zintensyfikowania kontaktów służb

[4] Charakterystyka przedstawiona w załączniku nr 3 do przedmiotowych wytycznych
[5] Jako dobrą praktykę należy wskazać na Związek Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl.

konserwatorskich z Wojewódzkimi Wydziałami Bezpieczeństwa i Zarządzania Kryzysowego (a tam, gdzie istnieją – analogicznymi wydziałami miejskimi). Dotyczy to głównie zakresu zadań związanych z wydawaniem wytycznych konserwatorskich, uzgadniania decyzji organów architektoniczno-budowlanych, których zakres jest związany z adaptacją zabytków o szczególnych cechach, istotnych dla bezpieczeństwa w sytuacjach kryzysowych, w tym przede wszystkim zabytków fortyfikacji najnowszej. Organ konserwatorski analizując sprawę, powinien uwzględniać zagadnienia bezpieczeństwa dostępności i ewakuacji, niegromadzenia materiałów łatwopalnych oraz unikania rozwiązań utrudniających lub uniemożliwiających readaptację obiektów dla potrzeb obronności i bezpieczeństwa państwa.

1. Dla **obiektów bojowych systemu fortyfikacji rozproszonej** formułuje się następujące wnioski i uwagi:
   a) możliwość adaptacji na nowe cele lub funkcje obiektów bojowych fortyfikacji najnowszej systemu fortyfikacji rozproszonej, stałej i polowej wzmocnionej jest niska, o charakterze warunkowym,
   b) podatność adaptacyjna – tj. elastyczność na wprowadzanie zmian udostępniających czy podnoszących komfort użytkowania – jest niska,
   c) pierwszeństwo przydatności ww. grupy obiektów przysługuje celom bezpieczeństwa i obronności kraju, a następnie dopiero celom historyczno-ekspozycyjnym, edukacyjnym, kontekstowym (związanych z tożsamością obiektów).

   UWAGI: Wszelkie funkcje wymagające dłuższego pobytu ludzi są w zasadzie wykluczone; nie dotyczy to jedynie największych obiektów bojowych. Z uwagi na awangardowe rozwiązania techniczne, ślady niezwykłych rozwiązań z dziedziny uzbrojenia, a często ślady walk – obiekty takie są w szczególny sposób predestynowane do funkcji muzealnych, edukacyjnych, z ostrożnym podejściem do funkcji memorialnych. Tworzenie w oparciu o dawne obiekty bojowe pomników, sanktuariów, kompozycji rzeźbiarskich, zazwyczaj wiąże się z odsłonięciem budowli z oryginalnych form ziemnych, dokonywaniem przebić, a często z usuwaniem oryginalnego osprzętu, co jest niedopuszczalne z konserwatorskiego punktu widzenia. Bardzo ważnym aspektem udostępniania takich budowli jest ich materialna lub/i informacyjna reintegracja. Są to bowiem, nawet w przypadku braku uszkodzeń strukturalnych (wysadzenia, uszkodzenia bojowe), zabytkowe formy niepełne (za określeniem prof. E. Małachowicza[6]). Ich konstytutywnym elementem było wyposażenie techniczne – bojowe i bytowe.

2. Dla **obiektów niebojowych systemu fortyfikacji rozproszonej** formułuje się następujące wnioski i uwagi:
   a) możliwość adaptacji na nowe cele lub funkcje – znaczna;
   b) przydatność adaptacyjna może być znaczna;
   c) w przypadku obiektów służących logistyce, komunikacji a także tworzeniu przeszkód – w tym wodnych budowli piętrzących (jazy, śluzy, tworzące zalewy i zabagnienia) – ich ewentualna adaptacja wymaga specjalistycznej konsultacji specjalistów w dziedzinie inżynierii oraz obronności i bezpieczeństwa. W przypadku mostów zwodzonych, w tym specjalnych konstrukcji obrotowych należy dążyć do zachowania jak największej ilości oryginalnych mechanizmów w stanie funkcjonalnym; gdy jednak nie będzie to możliwe z uwagi na cechy użyteczności i warunki bezpieczeństwa, należy dążyć do ich transferu w celu ich zabezpieczenia i wyeksponowania.

   Na marginesie należy zaznaczyć, że przy przedmiotowej grupie zabytków powinno się zwracać uwagę na kwestię, czy zaproponowane przez inwestorów rozwiązania nie stoją w sprzeczności z rzeczywistą chłonnością adaptacyjną takich zespołów lub pojedynczych obiektów.

3. Dla **obiektów bojowych fortyfikacji systemów specjalnych** formułuje się następujące wnioski i uwagi:
   a) możliwość adaptacji na nowe cele lub funkcje jest generalnie mierna;
   b) przydatność adaptacyjna może być znaczna, lecz jedynie w ograniczonym zakresie – dla celów edukacyjnych, dedykowanych określonym grupom zainteresowanych;
   c) obiekty i zespoły omawianej kategorii wymagają profesjonalnie przygotowanego programu konserwatorskiego oraz scenariusza wyeksponowania, nieraz z uwzględnieniem makietowania nieistniejących elementów. Scenariusz nie podlega obligatoryjnemu

[6] Małachowicz E., *Uwagi o percepcji form niepełnych w architekturze*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury" 1992.

opiniowaniu przez konserwatora zabytków, o ile nie desygnuje ingerencji w strukturę zabytkową[7].

UWAGI: Charakter i przeznaczenie przedmiotowych obiektów i zespołów implikuje uwzględnienie ich pierwotnego kontekstu. Największe stanowiska – takie jak barbeta baterii „Schleswig Holstein" na Helu - z powodzeniem przyjmuje funkcje ekspozycyjne, w większości jednak chłonność adaptacyjna takich obiektów jest niewielka, przydatność adaptacyjna – dedykowana funkcjom ekspozycyjnym i edukacyjnym, podatność adaptacyjna – znaczna, lecz ściśle ukierunkowana[8].

4. Dla **obiektów niebojowych fortyfikacji systemów specjalnych** formułuje się następujące wnioski i uwagi:
   a) możliwość adaptacyjna obiektów śródmiejskich, zarówno podziemnych jak i naziemnych (np. wieże schronowe będące równocześnie stanowiskami artylerii p/lot), jest duża,
   b) przydatność adaptacyjna ww. zabytków może być duża,
   c) adaptację może utrudnić fakt, iż są to są to nieraz obiekty wielogabarytowe, podziemne i naziemne, często nieukończone, o naruszonej strukturze geologicznej i hydrologicznej[9].

   UWAGI: Przy analizowaniu możliwości adaptacji na cele komercyjne obiektów o charakterze schronowym (ochronnym) należy zawsze rozważyć rzeczywistą przydatność dla celów obronnych i edukacyjno-ekspozycyjnych. Rolą wojewódzkiego konserwatora zabytków zwłaszcza w chwili opiniowania programu funkcjonalno-użytkowego powinno być zapoznanie się także ze scenariuszem projektowanej ekspozycji. W razie możliwości lub potrzeby organ konserwatorski może rozważyć uzyskanie opinii/stanowiska specjalisty z dziedziny historii, uczelni i środowiska akademickiego cywilnego (wskazani specjaliści z Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS) jak i wojskowych, z rekomendowaną Akademią Sztuki Wojennej, a także wojewódzkiego oddziału Instytutu Pamięci Narodowej.

5. W oparciu o dotychczasową praktykę ochrony i konserwacji przedmiotowych zabytków a także opinie specjalistów określa się wnioski końcowe, dotyczące problematyki ich adaptacji:
   a) Najczęściej spotykaną formą współczesnego zagospodarowania rzeczonej grupy zabytków jest ich odnowienie i wyposażenie zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem w celu udostępnienia do zwiedzania, z uczytelnieniem pierwotnego przeznaczenia obiektów. Problemem na tym etapie jest kwestia wyposażenia obiektu w oryginalne elementy uzbrojenia i osprzętu, bądź ich wiarygodne makiety.
   b) Niektóre obiekty fortyfikacyjne mogą uzyskać zupełnie nową, pozamilitarną i pozamuzealną funkcję kulturalną, np.: jeden z schronów bojowych Obszaru Warownego „Śląsk" wykorzystano na mini-scenę dla kameralnych wydarzeń teatralnych, schron przeciwlotniczy wykorzystano na galerię sztuki, a jeszcze inny na siedzibę lokalnej organizacji pozarządowej czy nawet niewielkie studio telewizyjne. Wykorzystanie tego typu obiektów zależy od pomysłowości jego użytkowników, od możliwości finansowych, lecz przede wszystkim od właściwej oceny przydatności i podatności adaptacyjnej.
   c) W ostatnim okresie pojawia się tendencja inkorporacji zachowanych obiektów fortyfikacyjnych we współczesne komercyjne kompleksy usługowe – na zasadzie cytatów architektonicznych, swoistych osobliwości – podnoszących atrakcyjność i rozpoznawalność nowo realizowanych ośrodków. Przykładem jest niemiecki schron bojowy, który został wkomponowany w kompleks restauracyjno-hotelowy w województwie śląskim. Jest to jedna z możliwości ocalenia substancji budowli historycznych, jednak wiąże się ona z likwidacją kontekstu funkcjonalnego i krajobrazowego. Jest to czasem ostatnia szansa na ocalenie obiektu – nie powinna być jednak traktowana jako rekomendowane rozwiązanie.
   d) Pojawia się też kierunek wykorzystania obiektów, przeważnie na cele hotelowe lub dla długotrwałego przebywania użytkowników – o dość surowych warunkach, opierający

[7] Jako dobrą praktykę można wskazać opiniowanie scenariusza wyeksponowania zarówno elementów Bastionu III, Fortu 52 Twierdzy Kraków, jak i w roku 2023 – wyeksponowanie odnalezionych reliktów schronu paliwowego z czasów II wojny światowej przez Miejskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie.

[8] Próby adaptacji schrono-hangarów na niemuzealne cele komercyjno-rozrywkowe, jak np. na lotnisku w Wernauchen w Brandenburgii są odosobnione, choć warte odnotowania, podobnie jak monumentalna adaptacja schronu dla okrętów podwodnych w Saint Nazaire. Zaznaczyć trzeba, że ewentualna adaptacja tej grupy zabytków, dotychczas nie została zrealizowana w Polsce na większą skalę.

[9] np. schrony sztabowo-przemysłowe w systemie "Riese" na Dolnym Śląsku.

się na specyficznej tożsamości i atmosferze tych miejsc. Wykorzystanie różnego typu obiektów fortyfikacyjnych cieszy się obecnie dużą popularnością[10].

IV. REKOMENDACJE DOTYCZĄCE KIERUNKÓW DYDAKTYCZNYCH I DZIAŁAŃ EDUKACYJNCH JAKO CELÓW PROCESÓW KONSERWATORSKICH I ADAPTACYJNYCH

1. Podstawowym zadaniem jest poszerzenie świadomości społecznej, dotyczącej wartości historycznych tego typu obiektów. Jest to konieczne, aby ludzie szanowali wszystkie obiekty fortyfikacyjne. Jeżeli to jest możliwe, wskazane jest, aby zrewitalizowane obiekty były udostępniane na cele edukacyjne i naukowe oraz jako atrakcja (lecz nie osobliwość!) turystyczna.
2. Unikać należy pozamerytorycznego „uatrakcyjniania", a często trywializacji (*disneylandyzacji*) obiektów i zespołów zabytkowych opisywanych kategorii.
3. W miarę możliwości zaleca się, za pomocą różnych metod, promocję dobrych przykładów rewitalizacji ww. grupy obiektów.
4. W miarę możliwości zaleca się współpracę z stowarzyszeniami i organizacjami pozarządowymi, których celem statutowym jest opieka nad obiektami fortyfikacyjnymi.
5. Większe obiekty fortyfikacyjne bojowe i niebojowe doskonale nadają się do adaptacji na cele edukacyjne – lokalne izby historyczne, w których za pomocą tekstów, eksponatów czy też multimediów można opowiadać o różnych epizodach lokalnej historii – także niemilitarnej. Jest to szczególnie atrakcyjne dla okolicznych mieszkańców i lokalnych szkół. Rozpoznawalność i specyfika obiektów fortyfikacyjnych daje szansę na dużą popularność takiego obiektu, stając się swoistą "marką" – znakiem mentalnym i krajobrazowym.
6. Obiekty fortyfikacyjne stanowią same w sobie przykład niecodziennej i ekspresyjnej architektury. Stanowić one powinny środowisko eksponowania ocalonych detali i elementów wyposażenia i osprzętu. Gromadzenie przedmiotów pochodzących z ich wyposażenia w salach muzealnych, w oderwaniu od „naturalnych" obiektów nie ma sensu. Dlatego powinny być eksponowane w odnowionych (i/lub: uporządkowanych, zagospodarowanych) obiektach, przy zapewnieniu im odpowiednich warunków chroniących przed zniszczeniem, dewastacją czy kradzieżą.
7. Zauważyć należy, iż w niektórych obiektach ich układ pozwala na budowę narracyjności przekazu. Na przykład licznym, niemieckim schronom przeciwlotniczym typu LSD można nadać funkcję edukacyjną, wykorzystując charakterystyczny układ tych obiektów, oparty na korytarzu i jego załamaniach, a także na ściśle określonym wejściu i wyjściu.

Na zakończenie, biorąc pod uwagę powyższe, należy zaznaczyć, że współczesne kierunki zagospodarowania, upamiętniania, adaptacji oraz eksploatacji budowli obronnych XX wieku mogą być różnokierunkowe. Priorytetem jest jednak zachowanie substancji zabytkowej, zapobieżenie zniszczeniom naturalnym i uchronienie ich przed dewastacją.

Opracowali: Lech Narębski, Dariusz Pietrucha, Krzysztof Wielgus (red.)

[10] Przykładem reurbanizacji wielkiego schronu dla okrętów podwodnych jako nowej dzielnicy miasta jest projekt Ville-Port, realizowany przez władze miasta Saint-Nazaire w Kraju Loary. W Polsce tego rodzaju kierunek nie jest jednak dotąd zrealizowany.